

ПРЕВЕНЦИЯ ПРИ РИСК ОТ ПРОЯВИ НА ФИЗИЧЕСКА АГРЕСИЯ В ОБРАЗОВАТЕЛНА СРЕДА

Цветослав Николов

Резюме: Настоящата статия отразява основните аспекти на превенцията при работа с деца с предизвикателно поведение, чиито прояви се характеризират с висока степен на риск и често налагат физическа намеса от страна на педагогическите специалисти. Представени са рисковете, произтичащи от това поведение, както и тези, свързани с прилаганите интервенции. Изведени са основните фактори, обуславящи риска, като е обърнато специално внимание на нормативната уредба и политиките у нас относно противодействието на тормоза и насилието в системата на предучилищното и училищното образование. На тази основа е изведена значимостта на превенцията в този етап на предизвикателното поведение, в който то ескалира.

Ключови думи: позитивни подходи, физическа намеса, предизвикателно поведение, стратегии за превенция, оценка на риска, етап на ескалация, физическа агресия

PREVENTION AT THE RISK OF PHYSICAL AGGRESSION IN LEARNING ENVIRONMENT

Tsvetoslav Nikolov

Abstract: The current publication is focused on the main aspects of prevention when working with children with challenging behavior, especially in case of high risk of violent behavior that might require use of physical intervention by the pedagogical staff. The aspects of the risk caused by this behavior are represented as well as those related to the interventions. The main risk factors have been identified paying special attention to the local legislation and policies covering the countering of bullying and violence in the preschool and school education systems. In this context, the focus is put on the importance of prevention in the stage of escalation when challenging behavior has been observed.

Keywords: positive approaches, physical intervention, challenging behavior, behavior management strategies, risk assessment, crisis prevention, assault cyclecycle

Осигуряването на съвременна, достъпна и безопасна образователна среда както във физически, така и в социален план е безспорно важна предпоставка за постигането на качествено образование. Сред проблемите, които са пряко свързани с организирането ѝ като такава, особено значим е този за детската агресия в образователните институции. Той има много измерения, а неговото разрешаване изисква предприемане на действия на различни нива както по отношение на нормативната уредба и политиките, така и във връзка с подготовката на педагогическите кадри. Рисковото поведение на децата и учениците и най-вече това, характеризиращо се като физическа агресия, има своето отрицателно въздействие върху подрастващите в здравен, психически, възпитателен и дидактически аспект. В по-голяма или в по-малка степен то влияе негативно върху взаимоотношенията между участниците в учебно-възпитателния процес, създава неблагоприятен микроклимат в класа, води до неефективно използване на учебното време, а в резултат на това и до снижаване на учебните постижения.

Контекстът, в който физическата агресия се проявява, нейният обхват, интензитет и степен на риск варират в конкретните институции, но тя, макар и по специфичен начин, представлява предизвикателство за различните педагогически специалисти в системата на предучилищното и училищното образование. Именно поради това настоящата публикация би представлявала интерес за педагогически специалисти в детски градини, училища и центрове за подкрепа за личностно развитие, още повече че тя не разглежда превенцията на агресивното поведение изобщо, а поставя фокус върху значимостта на превенцията в етапа на предизвикателното поведение, в който то ескалира и води до непосредствен риск от проява на физическа агресия.

Въпреки че проблемът за физическа агресия в образователните институции е често дискутиран у нас, а учителите нерядко го извеждат на преден план по отношение на професионалното прегаряне (бърнаут), той в недостатъчна степен е отразен в българската нормативната уредба. В *Закона за предучилищното и училищното образование*¹ е записано, че педагогическите специалисти са задължени да опазват живота и здравето на децата и учениците по време на образователния процес и на други дейности, организирани от институцията (чл. 219, ал. 2, т. 2), а детските градини, училищата и центрoвете за подкрепа за личностно развитие са длъжни да осъществяват дейности по превенция на тормоза и насилието, както и за мотивация и преодоляване на проблемното поведение (чл. 185, ал. 1). Законът дава и конкретни насоки по отношение на видовете и съдържанието на тези дейности (чл. 185, ал. 2 и чл. 186, ал. 1),

1 <https://www.mon.bg/bg/57>

които са част и от *общата подкрепа за личностно развитие* (чл. 178, ал.1, т. 12). Прави впечатление обаче, че тези текстове се отнасят за случаите, в които проблемното поведение все още не е факт или вече е проявено и не засягат възможностите за интервенция по време на самата проява.

В *Наредбата за приобщаващото образование*² фокусът отново е върху превенцията на насилието и преодоляването на проблемното поведение, като по смисъла на текста „преодоляването” изцяло е свързано с корекцията на поведението, а не се отнася за действията на педагогическите специалисти в момента на проявата. Частично в тази насока, със заповед РД09–5906/28.12.2017 г. на министъра на образованието и науката, е утвърден *Механизъм за противодействие на тормоза и насилието в институциите в системата на предучилищното и училищното образование*³ и *Алгоритъм*⁴ за прилагането му. В Механизма вече е отразен и въпросът за възможната намеса при проявите на физическа агресия, като в Приложение 2 „Насоки за интервенция”, точка първа – „Прекратяване на ситуация на насилие и тормоз”, е записано следното: „Задължение на всеки служител на институцията е да се намеси, за да прекрати ситуация на насилие/тормоз, на която е станал свидетел или за която е получил сигнал... в случай на физически тормоз децата трябва да бъдат разделени и да се прекрати физическият контакт между тях незабавно; когато има опасност за живота на детето, неговото здраве и физическия интегритет, може да се използва разумна физическа сила под формата на избутване, издърпване, задържане на място.” Отново почти изцяло текстовете в документа са насочени към превенцията и последващата подкрепа, а не толкова към момента на проявата, но тук вече се определя и възможността за употреба на физическа намеса при определени условия. Текстът обаче е твърде общ и не дава в достатъчна степен яснота кога, по какъв начин и при какви обстоятелства е уместно педагогическите специалисти да влизат във физическо съприкосновение с децата. Не става ясно кога физическата сила се определя като „разумна”, как би трябвало да изглеждат конкретните форми на намеса и в какво се изразяват техните същностни характеристики, приложими ли са те при проявите на автоагресия, физическа агресия, насочена към възрастни /педагогически специалисти/, или при друг тип рисково поведение, предполагащо намеса чрез физически контакт. Всички тези въпроси предполагат редица уточнения и допълнително регламентиране, а на ниво прилагане – и практическа подготовка.

Според *Алгоритъма за прилагане на механизма за противодействие на тормоза и насилието в институциите в системата на предучилищното и*

2 <https://www.mon.bg/bg/59>

3 https://mon.bg/upload/14362/Mehzm_protivodejstvie_tormoz_281217.pdf

4 https://www.mon.bg/upload/14360/Mehzm_protivodejstvie_tormoz_Algoritum-281217.pdf

училищно образование образователните институции трябва ежегодно да изготвят/актуализират планове, съдържащи ясни срокове, ангажименти и отговорности за дейностите по превенция и интервенция на насието и тормоза, като в документа е представена и общата рамка, към която институциите трябва да се придържат. *Междуинституционалният план за действие за превенция на агресията и за засилване на сигурността в образователните институции*⁵ допълва Механизма с конкретни мерки на национално ниво, определя отговорните за тяхното изпълнение институции, както и взаимодействието между тях.

Индиректно с осигуряването на безопасна образователна среда е свързана и *Наредбата за физическата среда и информационното и библиотечно осигуряване на детските градини, училищата и центровете за подкрепа на личностното развитие*⁶. Тя засяга физическото пространство, в което се осъществява учебно-възпитателният процес, а то от своя страна е фактор, който има отношение към появите на предизвикателно поведение. С най-голяма сила това се отнася до процеса на приобщаване на децата и учениците със специални образователни потребности.

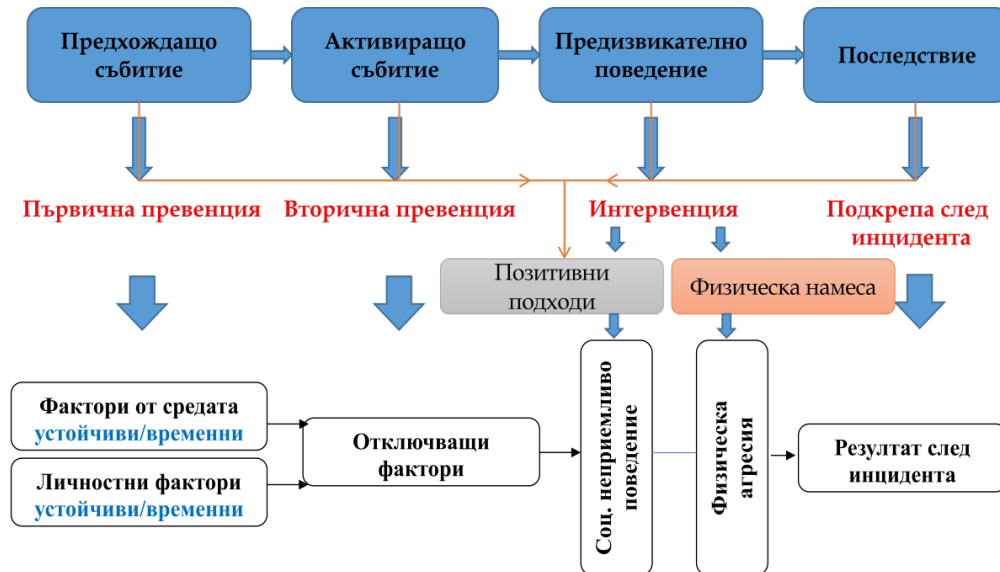
Обзорът на нормативната уредба показва, че в цялостния процес на работа с деца с предизвикателно поведение (в т.ч. и проявяващи физическа агресия), включващ превенция, интервенция и последваща подкрепа (в т.ч. и корекционно-възпитателна работа), най-слабо засегната е интервенцията. По отношение на нея може да се открият допуснати слабости и значими пропуски както на ниво нормативна уредба и политики, така и във връзка с подготовката на педагогическите специалисти, чието обучение не включва употребата на техники за рестриктивна (ограничаваща) физическа намеса и свързаните с нея компетенции. Именно заради липсата на повсеместна и регулярна подготовка на специалистите, както и поради множеството рискове, произтичащи от прилагането на самите техники за физическа намеса, значимостта на превенцията още повече нараства. С оглед на всичко това публикацията е фокусирана върху този етап на предизвикателното поведение, който се характеризира с повишен риск от прояви на физическа агресия, но все още предоставя възможност за преодоляване на конфликтната ситуация, без това да налага решителна намеса за ограничаване на мобилността, а предполага използване на стратегии и техники за превенция.

Представената схема (фиг. 1) отразява етапите, през които преминава предизвикателното поведение – *предхождащо събитие, активизиращо събитие, предизвикателно поведение и последствие*, както и съответстващите им етапи, отразяващи поведението на възрастните – *първична превенция*,

5 https://www.mon.bg/upload/2051/PLAN_za_deistvie_agresia.pdf

6 <https://www.mon.bg/bg/59>

вторична превенция, интервенция и подкрепа след инцидента (Томова, Ranev, 2010; Hanline, 2004; Harris, 2008)

Фиг. 1. Етапи в подкрепата на дете с предизвикателно поведение

Предхождащото събитие определя общия контекст и обхваща всички фактори, които имат пряко отношение към житейската ситуация и био-психо-социалното състояние на детето. Най-общо те могат да бъдат обособени в две групи – от средата (физическа и социална) и личностни. Наличието на дефицити по отношение на тези фактори повишава риска от развитие на девиации и неприемливи прояви, което в отговор предполага използване на стратегии за първична превенция, насочени към преодоляване или смекчаване на негативното въздействие на факторите.

Активиращото събитие е свързано с конкретна ситуация и засяга непосредственото отключване на предизвикателното поведение, като силата на неговото въздействие в голяма степен зависи от предхождащото събитие и ефективността на използваните стратегии за първична превенция. При този етап могат да бъдат използвани стратегии за вторична превенция, пряко насочени към неутрализиране на отключващия фактор.

Невъзможността за снемане на емоционалното напрежение чрез прилагане на стратегии и техники за първична и вторична превенция и навлизането във фазата на ескалацията може да доведат до предизвикателно поведение, налагащо интервенция (вербална или физическа), т.е. действия за справяне с конкретната проява. Изборът на типа интервенция пряко зависи от степента на риск, произтичащ от поведението, както и от конкретната му форма. Социално неприемливото поведение,

характеризиращо се с ниска степен на риск за детето и околните, предполага използването на когнитивно-поведенчески техники, а проявите с повишена степен на риск (основно чрез различни форми на физическа агресия) – и техники, включващи физически контакт в определена степен. Именно на тази основа може да разграничим двата подхода към интервенцията – *позитивен подход* и *физическа намеса*.

Характерно за *позитивния подход* е, че се основава на силните страни, интересите и потребностите на детето, както и на развитието на неговия потенциал, чрез насърчаване и изграждане на нови умения, компетентности и просоциални поведенчески модели. Той е приложен във всеки етап от подкрепата на дете с емоционални и поведенчески затруднения, т.е. представлява цялостна концепция за подкрепа. *Физическата намеса* включва физическите действия за ограничаване на мобилността (в определена степен), предприети от възрастните, с цел ограничаване на риска от нараняване на децата и/или околните. *Физическата намеса* включва техники за задържане, ескортиране, разтървяване, измъкване и упражняване на контрол в широк спектър от ситуации, в които е налице насилническо, агресивно и високорисково поведение, насочено към околните или себе си (автоагресия).

В зависимост от конкретните измерения на предизвикателното поведение и ефективността на приложените интервенции за неговото овладяване налице е определен резултат, т.е. *последствие* от възникналата ситуация. На този етап също могат да бъдат приложени различни стратегии – за *подкрепа след инцидента*, с цел физическото и емоционално възстановяване на участниците в него, анализ на случилото се и последваща корекционно-възпитателна работа.

В *цялостния процес* на справяне с предизвикателното поведение, включващ стратегии за превенция, интервенция и подкрепа, значително предизвикателство представляват интервенциите с физически контакт в отговор на проявена физическа агресия. Това е така поради наличието на редица рискове при физическа намеса, произтичащи главно от: 1) недостатъчно отразяване на проблема в нормативна уредба; 2) липса на добре разработени политики, в които ясно да бъдат определени същностните характеристики на физическата намеса и условията за нейното прилагане; 3) липсата на практическа подготовка на педагогическите специалисти за справяне с кризисни ситуации в условията на физически конфликт.

Конкретните рискове са свързани основно с:

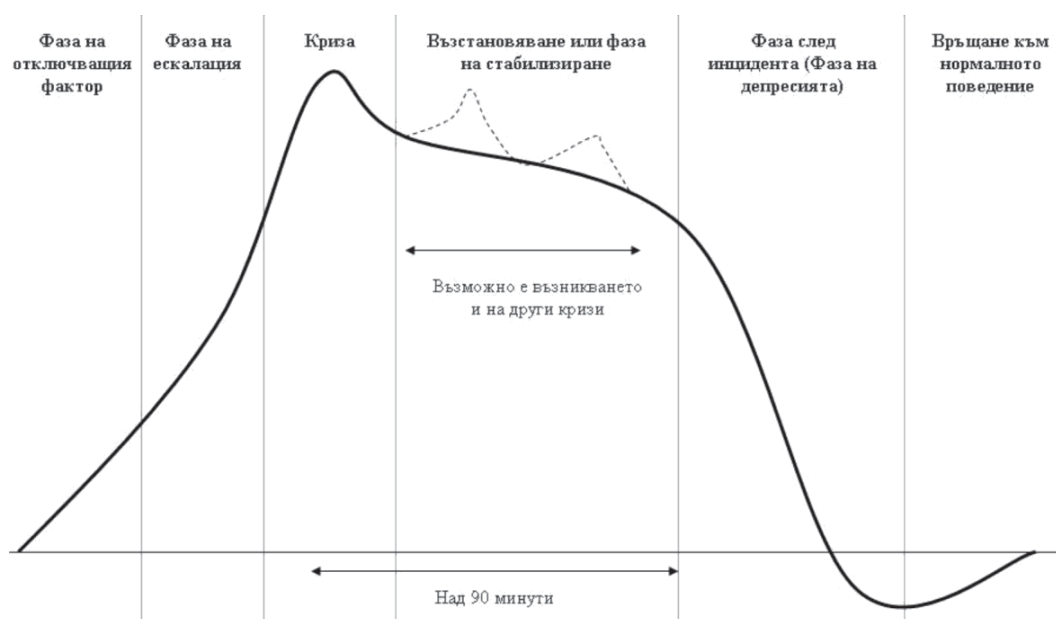
- разграничаването на ситуациите, които предполагат употребата на физически контакт, от тези, които не налагат такъв;
- избора на типа интервенция (степен на ограничаване и конкретна форма), адекватна на възникналата ситуация и правилното ѝ прилагане;

- многопластовостта на техниките за физическа намеса, предполагаща продължително периодично обучение;
- зависимостта на ефективността на прилаганите техники от личностните качества на педагогическите специалисти;
- пряката зависимост на поведението от емоционалното състояние на замесените в конфликтната ситуация, което често я прави трудно предвидима;
- необходимостта от вземане на бързи решения и предприемане на решителни действия в сложни ситуации – често пъти многофакторни и вариативни;
- рисковете, произтичащи от и за психичното и физическото здраве на децата и педагогическите специалисти.
- влошаването на взаимоотношенията след физическа намеса, особено в случаите на значително ограничаване на мобилността за продължителен период от време.

Степента на *risk* варира при различните типове физическа намеса, които се разграничават в зависимост от естеството на контакта и степенята на ограничаване на движението. Рискът е правопрпорционален на силата, продължителността и степенята на ограничаване, затова е важно да се използва лек контакт (ако се налага) с минимум сила за възможно най-кратък период от време. *Присъствието* е форма на контрол без установяване на физически контакт (заставане пред детето, препречване на пътя и т.н.). *Докосването* се изразява в осъществяването на минимален контакт за водене, насочване и блокиране (свободата и мобилността е минимално ограничена). *Задържането* предполага ограничаване на движението в значителна степен, като тя се определя от риска, произтичащ от поведението на детето. *Ограничаването* представлява физически контакт (а при определени случаи се използват и механични средства), който напълно да контролира движението при висок *risk* от самонараняване или нараняване на околните. За определянето на конкретните измерения на риска е необходимо да се извърши т.нар. *оценка на риска*, която може да е *планирана* или *динамична* – в зависимост от предвидимостта на ситуацията и това дали физическата намеса е част от индивидуален план за работа с детето. Рискът при планираните интервенции в общия случай е по-нисък от този при непланираните.

Като безспорно може да изведем твърдението, че най-надеждният начин за справяне с кризисните ситуации е тяхното недопускане. Поради това е важно да се разработват и прилагат стратегии за превенция, насочени към снемане на емоционалното напрежение и деескалация, както и подходи за вербално въздействие върху поведението, а в случаите, налагащи физически контакт, той да бъде минимален и възможно най-щадящ, но достатъчен, за да бъде контролирана ситуацията.

Според Каплан и Уилър (Kaplan, Wheeler, 1983) съществуват пет етапа, отразяващи емоционалното състояние преди, по време и след кризисна ситуация (фиг. 2): 1) фаза на отключващия фактор, 2) фаза на ескалацията, 3) фаза на кризата, 4) фаза на стабилизирането и 5) фаза на депресията. Тези етапи образуват т.нар. цикъл на ескалацията или цикъл на пристъпа, като при всеки от тях специалистите могат да използват различни, адекватни на създалата се ситуация, стратегии и техники. Този „цикъл” предпоставя разграничаването на случаите, които налагат предприемане на решителни физически действия, от тези, при които предизвикателното поведение може да бъде овладяно вербално и чрез лек физически контакт.

Фиг. 2. Цикъл на ескалацията или цикъл на пристъпа

Първата фаза предполага най-вече внимателно наблюдение и подготовка за реакция в случай на ескалация. Втората – снемане на емоционалното напрежение и неутрализиране на отключващия фактор, както и отговор на предизвикателното поведение и подготовка за прилагане на техника за физическа намеса. Третата – решителна употреба на физическа намеса, ако това е необходимо. Четвъртата – успокояване и оказване на подкрепа за стабилизиране, както и готовност за реакция при възникване на т.нар. микрокризи. Петата – предлагане на подкрепа (емоционална и физическа) и предоставяне на възможност за възстановяване.

За осъществяването на ранна превенция и неутрализиране на предизвикателното поведение във фазата на ескалацията с цел избягване

на кризата (от която основно произтичат посочените рискове), както и следващите я етапи, могат да бъдат използвани различни стратегии и техники. Превенцията, насочена към активизиращото събитие (вторична превенция), цели снемане на емоционалното напрежение у детето, породено от комбинацията между предхождащо и активизиращо събитие, така че тепърва зараждащото се предизвикателно поведение да бъде спряно в най-ранната си фаза (Nottinghamshire Country Council, 2011). Възможни стратегии за вторична превенция са: 1) оказване на подкрепа при изпълнението на конкретна задача; 2) промяна в изискванията към детето; 3) смяна на дейността (първите три стратегии са тясно свързани с дидактическите принципи за достъпност и индивидуален подход); 4) предоставяне на възможност за почивка (временно прекъсване или отлагане на дейността); 5) промяна на или във физическото пространство; 6) промяна в поведението на възрастния; 7) предупреждение (предварителната подготовка на детето за това, което предстои да се случи); 8) предоставяне на избор (предлагане на приемливи алтернативи за изход от конфликтната ситуация); 9) пренасочване на вниманието (отвличане на вниманието от активизиращото събитие); 10) отстраняване на „зрителите“ (ограничаване на участието и въздействието на околните) (Nikolaeva, 2012; Ranev, 2022). Към посочените стратегии може да бъдат добавени две, които по същество представляват стратегии за първична превенция, но тяхното използване в голяма степен повишава ефективността на тези, които са насочени към отключващия фактор, а именно: 1) Развитие на умения, или т.нар. метод *Детски умения*, при който затрудненията, които едно дете изпитва, биват асоциирани с конкретни липсващи му умения, които то постепенно да развие и по този начин да преодолее поведенческите проблеми (Furman, 2007); 2) Използване на *Резилианс* подхода. В основата на подхода е идеята, че като се развива потенциалът на едно дете, като се използват неговите силни страни и вътрешни ресурси, то ще бъде по-устойчиво, когато са налице въздействия, събития или обстоятелства с негативен характер (Petrova-Dimitrova, 2010) – „именно опитът на научилите се да живеят устойчиво хора ще бъде полезен за специалистите, за да може да се използват различни подходи за поощряване на резилианс“ (Staneva, 2017).

Могат да бъдат изведени и някои общи препоръки относно поведението на педагогическите специалисти за ограничаване на риска от ескалация, като:

- 1) проявява на емпатия и зачитане на чувствата на участниците в конфликта;
- 2) разчитане на посланията, скрити зад предизвикателното поведение;
- 3) уважаване на личното пространство и недопускане на прекалената близост;
- 4) правилно позициониране при разговор с дете;

- 5) избягване на предизвикателните въпроси и използване на рефлексивни;
- 6) позволяване на детето да се изкаже и пренасочи към вербална комуникация;
- 7) поставяне на разумни ограничения с участие на детето при тяхното определяне;
- 8) обръщане на специално внимание на невербалната комуникация;
- 9) избягване на преувеличените реакции, изразени с думи или с действия;
- 10) използване на физическа намеса само като последно средство. (CPI, 2016)

Във фазата на ескалацията от съществено значение е и поведението на педагогическите специалисти по отношение на:

- вербалната, невербалната и паравербалната комуникация;
- позицията на тялото и позиционирането в пространството;
- поддържането на определена дистанция в статика и динамика;
- осъществяването на подходящ физически контакт, ако се налага такъв;
- екипните действия, когато може да бъде оказана подкрепа от колега.

Ефективното противодействие на тормоза и насилието в образователните институции (детски градини, училища и центрове за подкрепа на личностно развитие) и осигуряването на безопасна образователна среда предполагат разработването на ефективни стратегии за позитивна поведенческа подкрепа във всички етапи на предизвикателното поведение. Особено важни са тези от тях, които са насочени към ранната превенция и целят справяне с неприемливите прояви в началната им фаза, както и недопускане на девиации. Ескалацията в кризисна ситуация и проявите на физическа агресия се характеризират с повишена степен на риск, за чието ограничаване е важно да бъдат усъвършенствани настоящите политики и практики в контекста на цялостната подкрепа при работата с деца в рамките на учебно-възпитателния процес.

NOTES/БЕЛЕЖКИ

Статията е по проект, подкрепен от Фонд „Научни изследвания“ на тема „Социалната педагогика през XXI век“, научен ръководител гл. ас. д-р Пламен Тенев Минчев, № 80-10-106/27.04.2023 г.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Николаева, С. (2012). Мениджмънт на класа. София. [Nikolaeva, S. (2012). Menidjmnt na klasa. Strategii, tehniki i kompetencii. Sofia.]
- Петрова-Димитрова, Н. (2010). Резилиансът – как да го прилагаме. София. [Petrova-Dimitrova, N. (2010). Reziliansyt – kak da go prilagame. Sofia.]

- Ранев, А. (2022). Позитивно възпитание и поведенческа промяна. София. [Ranev, A. (2022). Pozitivno vuzpitanie i povedencheska promiyana. Sofia.]
- Станева, Я. (2017). Критерии за резиланс при родители с риск от раздяла с децата им. В: сп. Педагогика, кн. 7. София. [Staneva, Y. (2017). Kriterii za rezilians pri roditelite s risk ot razdqla s decata im. In: sp. . Pedagogika, kn. 7. Sofia.]
- Томова, Т., А. Ранев, М. Коштрова (2010). Позитивни подходи за работа с деца с емоционални и поведенчески затруднения. Ръководство за обучение. София. [Tomova, T., A. Ranev, M. Koshtrova (2010). Pozitivni podhodi za rabota s detsa s emotsionalni I povedencheski zatrudnenia. Sofia.]
- Фурман, Б. (2007). Методът Детски умения. София. [Furman, B. (2007). Metodyt Detski umenia. Sofia.]
- Crisis Prevention Institute (CPI). (2016). The Ultimate CPI Resource Pack.
- Hanline, M. F., Wetherby, A., Woods, J., Fox, L., & Lentini, R. (2004). Positive Beginnings: Supporting Young Children with Challenging Behavior [CD-ROM].
- Harris, J., Cornick, and etc. (2008). Physical interventions. A Policy Framework. Second edition, BILD Publications.
- Kaplan SG, Wheeler EG. Survival skills for working with potentially violent clients. Social Casework. 1983
- Nottinghamshire Country Council. (2011). Keeping Classrooms Safe for Learning and Teaching. Physical Intervention Policy.

За автора:

Гл.ас. д-р Цветослав Николов, Софийски университет „Св. Климент Охридски“, Факултет по науки за образованието и изкуствата, катедра „Социална педагогика и социално дело“
Научни интереси: педагогика, дидактика, обучение на възрастни, социална педагогика, работа с деца с предизвикателно поведение

E-mail: c.nikolov@fppse.uni-sofia.bg

Web of Science ResearcherID: AAM-7920-2021

ORCID ID: 0000-0002-4607-457X

About the Author:

Assist. Prof. Tsvetoslav Nikolov, PhD, Sofia University „St. Kliment Ohridski“, Faculty of Educational Studies and the Arts, Department of Social Pedagogy and Social Work
Scientific interests: Pedagogy, Didactics, Adult Education, Social Pedagogy, Working with children with challenging behavior

E-mail: c.nikolov@fppse.uni-sofia.bg

Web of Science ResearcherID: AAM-7920-2021

ORCID ID: 0000-0002-4607-457X